

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

(Գիտական հոդվածների ժողովածու)

VII

***Նվիրվում է ականավոր արևելագետ
Հովսեփ Օրբելու ծննդյան 125-ամյակին***

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2012**

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

YEREVAN STATE UNIVERSITY

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

(сборник научных статей)

VII

*Посвящается 125-летию выдающегося востоковеда
Овсеп Орбели*

THE PROBLEMS OF ORIENTAL STUDIES

VII

*Dedicated to the 125th anniversary of the birth of the
outstanding orientalist Hovsep Orbeli*

Ереван
Издательство ЕГУ
2012

YEREVAN
YSU PUBLISHING HOUSE
2012

ՀՏԴ 93/99 : 32.001 : 801
ԳՄԴ 63.3 + 66.01 + 81
Ա 862

Հրատարակվում է Երևանի
պետական համալսարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

**Ժողովածուն փայագրվում է Մարդկային ռեսուրսների
զարգացման «Փյունիկ» համահայկական հիմնադրամի
աջակցությամբ**

Խմբագրական խորհուրդ՝

Մելիքյան Գուրգեն - ր. գ. թ., պրոֆեսոր (*նախագահ*)
Ասատրյան Գառնիկ - ր. գ. ղ., պրոֆեսոր
Խաչիկյան Մարգարիտա - ր. գ. ղ., պրոֆեսոր
Խառատյան Ալբերտ - պ. գ. ղ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Կարաբեկյան Սամվել - ր. գ. թ., դոցենտ
Հովհաննիսյան Լավրենտի - ր. գ. ղ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Մելքոնյան Ռուբեն - ր. գ. թ., դոցենտ (*հատորի պատասխանատու*)
Ոսկանյան Վարդան - ր. գ. թ., դոցենտ
Սարգսյան Լևոն - պ. գ. ղ., պրոֆեսոր
Սաֆարյան Ալեքսանդր - պ. գ. թ., պրոֆեսոր
Սաֆրաստյան Ռուբեն - պ. գ. ղ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Տոնիկյան Սոնա - ր. գ. թ., դոցենտ

Արևելագիտության հարցեր: Գիտական հոդվածների
Ա 862 ժողովածու/ ԵՊՀ, Արևելագիտության ֆակուլտետ: Խմբ.
Խորհուրդ. – Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2012, Հատոր VII. – 528 էջ:

Ժողովածուի VII հատորում ներկայացված են արևելագիտության
տարբեր բնագավառներին նվիրված հոդվածներ: Նախատեսված է
արևելագետների, պատմաբանների, քաղաքագետների, բանա-
սերների, լրագրողների և ընթերցող լայն զանգվածների համար:

ՀՏԴ 93/99 : 32.001 : 801
ԳՄԴ 63.3 + 66.01 + 81

ISBN 978-5-8084-1679-6

© ԵՊՀ հրատ., 2012
© Հեղ. խումբ, 2012

ՀԱՅԵՐԻ ԲՈՆԻ ԻՍԼԱՄԱՑՈՒՄԸ 1909թ. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ
ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում Օսմանյան կայսրությունը պարտություն կրեց և Բեռլինյան կոնգրեսում նրան պարտադրվեց իրականացնել բարեփոխումներ նաև ոչ մուսուլման ժողովուրդների իրավունքների ու վիճակի հետ կապված: Բարեփոխումները բնականաբար վերաբերում էին նաև Օսմանյան կայսրության քաղաքացի հայերին, սակայն դրանք հիմնականում մնացին թղթի վրա: Բեռլինի կոնգրեսից հետո հակահայկական տրամադրություններն էլ ավելի սրվեցին օսմանյան վերնախավի և մոլեռանդ մուսուլմանների շրջանում, և մեծ վեզիր Քյամիլ փաշայի խոսքերը լավագույնս արտացոլում են այն ժամանակվա օսմանյան իշխանությունների տեսակետը հայության վերաբերյալ: Ըստ նրա, արտաքին միջամտությունից խուսափելու համար պետք է չկրկնել Բալկանյան տիրույթներում Օսմանյան կայսրության կատարած «սխալը», որի արդյունքում մի շարք ժողովուրդներ կարողացան ազատվել օսմանյան բռնապետությունից, իսկ այդ նպատակին հասնելու համար «անհրաժեշտ է վերացնել ամենաաննշան կասկածելի երևույթներն ու տարրերը և ապահովել մեր ապագան: Հայկական ազգը մենք պետք է սրբենք և արմատապես վերացնենք մեր երկրից»: Բեռլինի կոնգրեսից հետո օսմանյան իշխանությունները սկսեցին ավելի գործնական քայլեր մշակել Հայկական հարցը հիմնովին ու «վերջնական» լուծելու ուղղությամբ և տարբեր նահանգներում կազմակերպեցին հայերի զանգվածային կոտո-

¹ Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 80-ական թթ.), Երևան, 1980, էջ 30:

րածներ: Օսմանյան կայսրությունում նախկինում արդեն տեղ գտած կոտորածները 1894-96թթ. ստացան ավելի մշակված և կազմակերպված բնույթ: Համիդյան կոտորածներին զուգահեռ՝ օսմանյան իշխանություններն իրականացրին բռնի կրոնափոխություն, որի հետևանքով հազարավոր հայերի պարտադրվեց իսլամ: Ընդհանրապես, փաստերը ցույց են տալիս, որ ոչ մուսուլման ժողովուրդների բռնի իսլամացման գործընթացն Օսմանյան կայսրությունում ավելի մեծ ինտենսիվություն է արձանագրել հատկապես կոտորածների, ցեղասպանությունների ժամանակ: Նկատենք, որ 1894-1896թթ. կոտորածների ժամանակ տեղի ունեցած հայերի բռնի կրոնափոխությունը հիմք հանդիսացավ նաև հետագայում իսլամացման ու թուրքացման քաղաքականության էլ ավելի բիրտ շարունակության համար:

XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած վճռորոշ իրադարձությունն էր երիտթուրքական հեղաշրջման արդյունքում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության իշխանության գալը: Կայսրության բոլոր ժողովուրդների միջև հավասար իրավունքների կոչերով հանդես եկող երիտթուրքերը 1909թ. տիրանալով իշխանությանը՝ շարունակեցին քրիստոնյաների հանդեպ բռնությունների դարավոր քաղաքականությունը, որն առավել ցայտուն արտահայտվեց հայերի պարագայում: Արդեն XIX դարի վերջին որդեգրված ցեղասպանության քաղաքականության իրագործումը դարձավ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության թիվ մեկ խնդիրը, և այս ուղղությամբ առաջին գործնական քայլերն արվեցին երիտթուրքերի իշխանության հենց սկզբից. 1909թ. Կիլիկիայում կազմակերպվեց հայերի զանգվածային կոտորածը: Ինչպես նկատում է այդ դեպքերի ականատես-վկա Ֆերիման Դուքեթը, չնայած Օսմանյան կայսրությունում ստեղծվել էր նոր «սահմանադրական կառավարություն», սակայն հայկական

խնդրում շարունակվեցին հին մեթոդները: Նա թուրքական նոր իշխանություններին գնահատական է տալիս հայտնի ասույթի միջոցով. «*Թուրքական նոր սահմանադրական կառավարությունը չէր մոռացել ոչինչ և չէր սովորել ոչինչ*»²: Կազմակերպված կոտորածին զոհ գնաց շուրջ երեսուն հազար հայ, սակայն սպանդին զուգահեռ՝ արձանագրվեցին նաև հայերի զանգվածային իսլամացման դեպքեր: Ավելորդ չէ նկատել, որ 1909թ. Կիլիկիայի կոտորածի ժամանակ հայերի և սպանդին, և բռնի կրոնափոխությանը գործուն մասնակցություն են ունեցել թուրքերի «կրտսեր եղբայրները»՝ այն ժամանակ կովկասյան թաթարներ կամ թուրքեր կոչվող ներկայիս ադրբեջանցիները: Նրանցից մեկը՝ Ահմեդ բեկ Ադանը, կոչ էր արել քանդել հայկական ընտանիքները, իսլամացնել և ցրել թուրքերի մեջ:

Կիլիկիայի կոտորածի ժամանակ բռնի իսլամացման հիմնական թիրախը եղել են հայ կանայք և աղջիկները, իսկ հայ տղամարդիկ անզամ կրոնը փոխելուց հետո էլ չեն ազատվել մահից: «Բյուզանդիոն» թերթում բերվում է վերն ասվածն ապացուցող մի օրինակ, որը տեղի է ունեցել Քըրըքհանում. «*Կը ստիպեն ժողովուրդը որ թուրք ըլլայ. խեղճ հայերը կը հաւանին այս առաջարկին, եւ սակայն իրենց դաւանափոխութիւնը օրինաւոր ըլլալու համար կը ստիպեն որ Մուսթաֆա փաշայի մզկիթը երթան. ժողովուրդը դարձեալ կը հաւանի, եւ երբ հազիւ քաղաքէն քիչ մը կը հեռանան, վայրագ խուժանը բոլոր երիկ մարդիկը կը սպաննէ եւ կիներն ու աղջիկները իրենց մէջ կը բաժնէ*»³: Նմանատիպ մի օրինակի ենք հանդիպում նաև հայտնի գրող Զապել Եսայանի մեծար-

² Duckett F., The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909, Yerevan, 2009, p. 55.

³ Միմոնյան Հր., Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909թ. ապրիլ), Երևան, 2009, էջ 337, մեջբերված է «Բյուզանդիոնի» 1909թ. ապրիլի 21-ի (հունիսի 3-ի) 3818 համարից:

ժեք «Ավերակներուն մեջ» փաստագրական ստեղծագործության մեջ, որի հիմքն այն փաստերն են, որոնք գրողն անձամբ է արձանագրել՝ Կիլիկիայի կոտորածներից հետո այնտեղի աղետոյալներին օգնող հանձնախմբի անդամ լինելով: Եսայանը փոխանցում է կոտորածի ականատես-վերապրող մի կնոջ զգայացունց պատմությունն իր տղայի մասին: Նրանց հարևան թուրքն առաջարկում է իսլամ ընդունել և փրկվել. «*Եթե մահմեդական ըլլաք, կազատիք, եթե ոչ, հայտնի է, որ պիտի սպաննվիք*»⁴: Տեղի տալով՝ նրանք իսլամ են ընդունում, սակայն անգամ դրանից հետո թուրք ջարդարարները սպանում են նրա տղային: Հարկ է նկատել նաև, որ այս կոտորածի ժամանակ տեղի ունեցած բռնի կրոնափոխության ընթացքում արձանագրվել են իսլամի օրենքների անարգում հենց թուրքերի կողմից, երբ հայ տղամարդկանց ստիպել են ընդունել իսլամ, կատարել են համապատասխան արարողակարգերը, անգամ թլպատել նրանց ու այնուհետև սպանել կամ ենթարկել տանջանքների: Փաստերի համադրումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Կիլիկիայի կոտորածի ժամանակ իսլամ ընդունելու գնով փրկվելու շանսեր են ունեցել առավելապես հայ արհեստավոր տղամարդիկ: Օրինակ, Ջապել Եսայանի գրքում կարդում ենք. «*Միսիսի մեջ հայ չէր մնացեր...բացի մեկ քանի երկաթագործներե, որոնք մահմեդական դարձուցեր ու պահեր էին իրենց մոտ, որովհետև ուրիշ երկաթագործ չի կա հոս...*»⁵:

Հայ կանանց նկատմամբ թուրքական իշխանությունների իրականացրած բռնի իսլամացման քաղաքականությանը մասնակից են դարձրել նաև մուսուլման հասարակության տարբեր շերտեր: Ակադեմիկոս Հրաչիկ Միմոնյանը, Կիլիկիայի կոտորածներին նվիրված իր բարձրարժեք աշխատության մեջ անդրադառնալով այդ ժամանակ արձանագրված բռնի կրոնափոխությանը, նշում է, որ ջարդերն ուղեկցվել են հատկապես հայ կանանց իսլամացումով, որը չի դադարել նաև կոտորածից հետո. «*Արձանագրվել են բազում դեպքեր, երբ կոտորածից հետո պետական աստիճանավորները շարունակում էին հափշտակել հայ կույսերի, նորահարսների և այրիների՝ նրանց ստիպելով ամուսնանալ իրենց կամ իրենց որևէ հարազատի հետ*»⁶:

Կոտորածից հետո արևմտյան երկրների դեսպանությունները, ինչպես նաև հայկական համայնքային տարբեր կառույցներ օսմանյան իշխանությունների առջև բարձրացրին բռնի իսլամացված հայերի վերադարձի հարցը: 1909թ. հունիսին Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքությունը Բարձր Դռանը ներկայացրած գրության մեջ հստակ առանձնացնում է բռնի իսլամացված հայերի խնդիրը. «*անհրաժեշտ է, որ կայսրությունում երաշխավորվի հայերի պատվի անվտանգությունը, քրիստոնեությանը վերադարձվեն բոլոր իսլամացված հայերը*»⁷:

Յոհաննես Լեփսիուսը նույնպես, անդրադառնալով Ադանայի կոտորածի ընթացքում բռնի իսլամացված հայերի վերադարձի խնդրին, նշում է. «*Ադանայի ջարդերից հետո, 1909թ. կառավարությունը եվրոպական պետությունների ճնշմամբ ստիպված եղավ թույլ տալու, որ իսլամացողները վերադառնան՝ նույնիսկ սպառնալով պատժել նրանց, ովքեր քրիստոնեյա երեխաներին պիտի պահեին մահմեդական տներում*»⁸: Աղբյուրներ կան, որոնք վկայում են նաև, որ կո-

Յոհաննես Լեփսիուսը նույնպես, անդրադառնալով Ադանայի կոտորածի ընթացքում բռնի իսլամացված հայերի վերադարձի խնդրին, նշում է. «*Ադանայի ջարդերից հետո, 1909թ. կառավարությունը եվրոպական պետությունների ճնշմամբ ստիպված եղավ թույլ տալու, որ իսլամացողները վերադառնան՝ նույնիսկ սպառնալով պատժել նրանց, ովքեր քրիստոնեյա երեխաներին պիտի պահեին մահմեդական տներում*»⁸: Աղբյուրներ կան, որոնք վկայում են նաև, որ կո-

⁴ Եսայան Զ., Ավերակներուն մեջ, Երևան, 2006, էջ 80:

⁵ Նույն տեղում, էջ 123:

⁶ Միմոնյան Հր., նշված աշխ., էջ 337:

⁷ Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 2, Երևան, 2008, էջ 149:

⁸ Սև գիրք. նշանավոր օտարերկրացիները թուրքական ոճիրների և Հայոց ցեղասպանության մասին (խմբագիր՝ Պ.Հովհաննիսյան), Երևան, 2011, էջ 385:

տորածից հետո ճնշումների ներքո թուրքերը ստիպված էին վերադարձնել առևանգված հայ կանանց ու աղջիկներին: Ըստ անգլիացի ականատես Ֆերիման Դուքթերի հայտնած տեղեկությունների՝ վերադարձվածների մեջ կային անգամ «գերելարված 11-12 տարեկան աղջիկներ»⁹:

Սակայն հարկ է շեշտել, որ Կիլիկիայի կոտորածների ժամանակ արդեն նկատվում էր մի կարևոր առանձնահատկություն. եթե 1894-96թթ. հայկական կոտորածներից հետո արտաքին և տարատեսակ այլ ճնշումների ներքո օսմանյան իշխանությունները թույլ էին տվել բռնի կրոնափոխված հայերին վերադառնալ իրենց ակունքներին և կրոնին, ապա 1909-ին այդ հարցում երիտթուրքական իշխանություններն ավելի անզիջում էին: Օրինակ, երբ բռնի կրոնափոխված հայերի (հիմնականում կանանց և աղջիկների) խնդիրը բարձրացվել է անձամբ սուլթանի, մեծ վեզիրի, խորհրդարանի նախագահի և ներքին գործերի նախարարի առջև, նրանք, այսինքն՝ օսմանյան քաղաքական վերնախավը, առաջ են քաշել հայ կանանց «կամովին» իսլամ ընդունելու թեզը, որին դիպուկ անդրադարձել է «Բյուզանդիոն» թերթի խմբագիր Բյուզանդ Քեյանը. «Չարմանալի է, որ Ատանայի հայ կիներն ու աղջիկները Ատանայի ջարդին խռովեալ ժամանակն ընտրեք են ինքնաբերաբար իսլամութեան դիմելու համար»¹⁰:

Այսպիսով՝ կարող ենք փաստել, որ օսմանյան նոր իշխանությունները, ի դեմս երիտթուրքերի, ավելի մշակված և հետևողականորեն շարունակեցին հայերի բռնի կրոնափոխության քաղաքականությունը, և այս հանգամանքը ևս մեկ

անգամ ապացուցեց, որ անկախ իշխանության ղեկին գտնվող ուժի հոչակած գաղափարախոսությունից՝ հայերի պարագայում բռնությունների քաղաքականությունը մնում էր անփոփոխ: Անդրադառնալով այդ շրջանում հայերի նկատմամբ երիտթուրքերի բռնի իսլամացման քաղաքականությանը՝ Հր. Միմոնյանը հետևյալ գնահատականն է տալիս. «սահմանադրության և ազատության, արդարության ու հավասարության կեղծ կարգախոսներով հանդես եկող երիտթուրքերը այս հարցում ևս գերազանցեցին Կարմիր սուլթանին... Հակառակ հայոց ազգային մարմինների համառ ջանքերի, կենտրոնական կառավարությունը կրոնափոխ հայերի բռնի իսլամացումը չեղյալ հռչակող որևէ հրահանգ չուղարկեց տեղեր, և բռնի իսլամացված հայուհիները, սպառնալիքների ազդեցությամբ և իշխանությունների մեղսակցությամբ, համակերպվեցին իրենց սև ճակատագրին ու անհետ կորան հայության համար...»¹¹: Իսկ «Բյուզանդիոն» թերթի խմբագրի ստորև մեջբերվող խոսքերը լավագույնս պատկերում են դարերով շարունակված և Կիլիկիայի կոտորածի ժամանակ կիրառված իսլամացման քաղաքականությունը. «Թուրքերը ժամանակաւ իսլամացուցին քրիստոնեաներն որքան կրցան... Եւ այսօր Կիլիկիոյ մէջ հայ կիները, աղջիկներն ու տղաքները գերի վարող եւ իսլամացնող խուժանն առհաւութեամբ մը (atavisme) իր թուրք նախահարց նոյն սիրական մեթոտին կը վերադառնայ պարզօրէն»¹²:

⁹ Duckett F., The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909, Yerevan, 2009, p. 84.

¹⁰ Միմոնյան Հր., նշված աշխ., էջ 338-339, մեջբերված է «Բյուզանդիոնի» 1909թ. մայիսի 17-ի 3829 համարից:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 342:

¹² Նույն տեղում, էջ 340, մեջբերված է «Բյուզանդիոնի» 1909թ. մայիսի 21-ի (հունիսի 3-ի) 3843 համարից:

**FORCED ISLAMIZATION OF ARMENIANS DURING THE
CILICIA MASSACRES IN 1909**

Mher Abrahamyan

(summary)

Anti-Armenian attitudes sharpened in the Ottoman Empire after the Berlin Congress and the Ottoman Government decided to organize massacres in several Armenian provinces, accompanied with forcible islamization of Armenian women and children. Existing data show that the forcible islamization of non-Muslims in the Ottoman Empire was very intensive especially during the massacres and genocides. It is worth to mention that the forcible conversion of Armenians during the massacres in 1894-1896 and in 1909 in Adana became a base for more cruel continuation of the islamization and turkization policy in the future.